

OD REDAKCJI

W 2020 r. przypada czterdziesta rocznica narodzin Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”, który odegrał decydującą rolę w procesie wychodzenia Polski i całej Europy Środkowo-Wschodniej z komunizmu. Mieszkańcy Europy Środkowo-Wschodniej, którzy na skutek decyzji podjętych na konferencji w Jałcie znaleźli się w strefie wpływów sowieckich, starali się z niej wyrwać, organizując różne formy oporu i sprzeciwu wobec systemu. Polacy wielokrotnie przeciwstawiali się komunizmowi. Masowe protesty z lat 1956, 1968, 1970 i 1976 nie przynosiły jednak rezultatu. Dopiero narodziny Solidarności w sierpniu 1980 r. stały się przełomowym momentem w najnowszej historii Polski. Na te chwile narodowego zrywu Polacy czekali od zakończenia II wojny światowej. Solidarność była nie tylko nadzieją na poprawę bytu ekonomicznego. Rozbudziła uśpione przez lata dążenia do wolności, poczucie honoru, przywróciła elementy chrześcijańskie do życia publicznego, przyniosła odnowienie moralne. Ruch ten zainspirował również mieszkańców innych państw Europy Środkowo-Wschodniej do podjęcia sprzeciwu i w konsekwencji doprowadził do upadku systemu. Biorąc to wszystko pod uwagę, redakcja półrocznika naukowego „Pamięć i Sprawiedliwość” uznała za celowe, by numer 35 poświęcić zagadnieniom związanym z opozycją antykomunistyczną w PRL i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1956–1989.

Numer otwierają trzy eseje wprowadzające. W pierwszym z nich Krzysztof Łabędź zwrócił uwagę na trudności z definiowaniem i określeniem zakresu pojęcia opozycji w systemie politycznym w Polsce po II wojnie światowej. Problemy wynikające z braku zgody co do tego, jakim terminem nazwać występujące wówczas zjawiska o charakterze negacji wobec ówczesnej władzy politycznej, spowodowane są bowiem wieloma czynnikami, a szczególnie znaczącym zróżnicowaniem sposobów wyrażania sprzeciwu wobec zaistniałej sytuacji. Autor przywołał kilka typologii opozycji, które w pewnym zakresie wyrażają jej zróżnicowanie. Scharakteryzował także podstawowe funkcje opozycji w systemie niedemokratycznym w Polsce.

W drugim esejem Rafał Łatka i Jan Żaryn przedstawili rolę Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1944/1945–1989. Odpowiedzieli na istotne pytanie o znaczenie Kościoła w kontekście działań opozycji. Wyszunęli wniosek, że działalność tej instytucji znacznie

wykraczała poza aktywność definiowaną jako opozycyjna. Zwrócili uwagę, że Kościół w wielu sprawach zastępował państwo, natomiast w innych stwarzał przestrzeń alternatywną, wolną od ideologii, a ponadto był miejscem sprzyjającym kształtowaniu niezależności myślenia oraz generował opór przeciwko komunistycznej władzy.

Węgierski badacz i opozycjonista Csaba G. Kiss przedstawił transformację polityczną na Węgrzech na tle wydarzeń w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Przypomniał o roli kultury, a zwłaszcza literatów w procesie kształtowania działań i postaw opozycyjnych w regionie. Chociaż sytuacja na Węgrzech była odmienna niż u sąsiadów, to istniały również pewne elementy wspólne. Autor najczęściej wspólnych odniesień odnalazł w przypadku Węgier i naszej ojczyzny. W jego opinii wydarzenia, jakie miały miejsce w tych krajach w 1988 i 1989 r., oddziaływały na siebie. Podkreślił, że przyczyniło się to także do wzmocnienia wzajemnych relacji w Europie Środkowo-Wschodniej.

Dział „Studia” otwiera artykuł Arkadiusza Czwołka *Wydarzenia Marca 1968 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Działania władz państwowych i aparatu bezpieczeństwa wobec środowisk studenckich*. Tematyka ta doczekała się już licznych publikacji opisujących wydarzenia z marca 1968 r. w różnych perspektywach. Nadal jednak istnieją pewne obszary i luki badawcze do wypełnienia. Tekst Arkadiusza Czwołka wprowadza nowe ustalenia i stanowi ważne uzupełnienie dotychczasowych badań oraz wzbogaca literaturę naukową dotyczącą tej tematyki. Jaroslav Rokoský scharakteryzował organizację K 231 – Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych Czechosłowacji podczas Praskiej Wiosny 1968 r. Nazwa klubu, powstałego pod koniec marca 1968 r., pochodziła od numeru pozycji, pod którą w Dzienniku Ustaw z 1948 r. opublikowano ustawę o ochronie państwa i na której opierano się przy wytaczaniu procesów politycznych. Celem klubu były obrona interesów byłych więźniów politycznych i podejmowanie starań o ich jak najszybszą rehabilitację. Komitety klubu działały w całym kraju, zrzeszając według przybliżonych szacunków blisko 80 tys. osób. Grzegorz Majchrzak przedstawił polskie protesty przeciwko inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w 1968 r. Wielu Polaków wyrażało swój sprzeciw wobec brutalnego zdławienia Praskiej Wiosny i solidaryzowało się z Czechami i Słowakami. Niektórzy, zwłaszcza ze środowiska naukowego, w proteście przeciwko interwencji rezygnowali z członkostwa w PZPR. Cennym źródłem wiedzy na ten temat są obecnie dokumenty wytworzone przez tajne służby PRL. Najbardziej dramatycznym aktem sprzeciwu było samospalenie Ryszarda Siwca podczas centralnych uroczystości dożynkowych na warszawskim Stadionie Dziesięciolecia 8 września 1968 r. Katarzyna Wilczok zarysowała działalność zagraniczną Solidarności w świetle polskich dokumentów. Aktywność NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981 nie ograniczała się bowiem do tworzenia struktur związkowych, programu działania i pilnowania realizacji zawartych porozumień, lecz wkraczała w inne sfery. W ogólnokrajowej strukturze Związku powołano Dział Zagraniczny, który miał koordynować działalność zagraniczną. Autorka przeanalizowała dokumenty wytworzone przez ogólnopolskie struktury Związku, MSW oraz MSZ. Na ich podstawie dowiodła, że aktywność zagraniczna Solidarności w latach 1980–1981 ukierunkowana była w stronę związków zawodowych państw demokratycznych oraz organizacji polonijnych. Związek zainteresował swoją działalnością międzynarodowe centrale związkowe i organizacje w osiem-

nastu krajach na świecie. Postrzegały one Solidarność jako autentyczny ruch związkowy walczący o prawa pracownicze i oferowały jej swoje wsparcie na wielu płaszczyznach. Konrad Białecki przedstawił rolę Kościoła katolickiego w oporze społecznym z perspektywy średniej wielkości miasta – Konina. Zwrócił uwagę, że działalność duchowieństwa rzymskokatolickiego rozpatrywać można zarówno przez pryzmat jego zaangażowania w konkretne działania o charakterze opozycyjnym, jak i szerszej, poprzez analizę wkładu kapłanów w tworzenie alternatywnej narracji w dziedzinie aksjologii. Postawił tezę, że środowiska kontestujące system w latach osiemdziesiątych mogły, chociaż w ograniczonej formie, trwać w oporze, wykorzystując kościelną infrastrukturę oraz wpłatając w legalne formy duszpasterskie treści mające wydźwięk antysystemowy. Mateusz Sokulski przybliżył reakcje społeczeństwa jugosłowiańskiego na powstanie Solidarności i jej rozwój w latach 1980–1981. Informacje o wydarzeniach rozgrywających się w Polsce na początku lat osiemdziesiątych docierały do jugosłowiańskiego społeczeństwa z różnych źródeł, za pośrednictwem prasy, twórczości artystycznej oraz poprzez kontakty intelektualistów z obu krajów. Z przeprowadzonej analizy wynika, że wsparcie dla Polaków ze strony społeczeństwa jugosłowiańskiego miało niewielki zasięg. Po wprowadzeniu stanu wojennego inicjatywy w obronie Solidarności podejmowała wąska grupa dysydentów zaangażowanych w różne formy oporu wobec jugosłowiańskiego komunizmu.

Dział „Varia” składa się tym razem z kilkunastu artykułów, które poruszają bardzo różnorodną tematykę z zakresu historii najnowszej. Zostały one ułożone zgodnie z kryterium chronologicznym. Oleh Razyhraev przeanalizował działalność Czerwonej Pomocy Zachodniej Ukrainie – organizacji udzielającej pomocy więzionym w II Rzeczypospolitej komunistom, a w rzeczywistości będącej przybudówką Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy (KPZU). Mieczysław Ryba przybliżył z kolei przebieg ukrainizacji Kościoła greckokatolickiego w Galicji Wschodniej. Zwrócił uwagę na wpływ tego procesu na pogłębianie się konfliktu religijnego i narodowościowego między Polakami a Ukraińcami. Joanna Bugajska-Więclawska opisała funkcjonowanie Działu Kontroli Ruchu Kordonowego przy Głównej Komendzie Policji Państwowej Litwy Środkowej w krótkim okresie jego istnienia (X 1921 – V 1923). Jiří Plachý przedstawił z kolei losy żołnierzy utworzonego w Polsce Legionu Czechów i Słowaków, którzy po 17 września 1939 r. dostali się do niewoli sowieckiej.

Ēriks Jēkabsons szeroko omówił represje wymierzone w Polaków w czasie sowieckiej okupacji Łotwy w latach 1940–1941. Wiele miejsca poświęcił na przybliżenie losów dwóch postaci: Piotra Gaidamowicza i Jana Olszańskiego. Temat zbrodni i represji w czasie II wojny światowej poruszył w swojej analizie również Grzegorz Berendt. Gdański historyk opisał udział kawalerii SS w masowych zbrodniach dokonanych na Żydach na Polesiu latem 1941 r. W artykule Władimira Niewieżyna omówiony został jeden z ważnych epizodów w historii stosunków polsko-sowieckich okresu II wojny światowej – przyjęcie wydane 4 grudnia 1941 r. na Kremlu przez Józefa Stalina na cześć Władysława Sikorskiego.

Trzy kolejne artykuły dotyczą problematyki z zakresu dziejów PRL. Robert Skobelski opisał przebieg kampanii do kluczowych w historii Polski „ludowej” wyborów ze stycznia 1957 r., będących swego rodzaju potwierdzeniem zmian na szczycie władzy wywołanych wydarzeniami z października 1956 r. Daniel Gucewicz omówił biografię Jana Lecha,

wicedyrektora Urzędu ds. Wyznań w okresie pierwszych lat rządów Władysława Gomułki. Jest to opracowanie nowatorskie, gdyż mimo wielu lat badań nad represyjną polityką władz PRL wobec Kościoła ciągle nie dysponujemy analizami dotyczącymi kierownictwa UdsW. Tematykę kościelną porusza także kolejny artykuł, autorstwa ks. Waldemara Graczyka i Jolanty M. Marszałskiej. Autorzy przybliżyli powojenne dzieje klasztoru Karmelitów w Czernej w świetle materiałów sprawy obiektowej „Wspólnota” założonej przez aparat bezpieczeństwa do inwigilacji tej placówki zakonnej.

Dział „Varia” zamykają dwa artykuły dotyczące tematyki wywiadowczej. W pierwszym z nich Krzysztof Tarka opisał kontakty Józefa Retingera z wywiadem PRL. W drugim Jarosław Durka przybliżył działalność kontrwywiadowczą Polski „ludowej” wobec Ambasady Rumunii w Warszawie w latach 1967–1971.

Dział „Dokumenty” składa się z dwóch interesujących źródeł dotyczących historii Kościoła katolickiego w Polsce w XX w. Pierwsze z nich to kronika parafii Firlejów z lat 1939–1944, prowadzona przez ks. Stanisława Szatkę, którą podał do druku ks. Józef Wołczański. Stanowi ona ciekawy przyczynek do losów duchowieństwa i wiernych archidiecezji lwowskiej w okresie II wojny światowej. Drugie z publikowanych materiałów źródłowych przybliżają ostatnie chwile życia kard. Augusta Hlonda. Dokumenty opracowane przez ks. Łukasza Kruckiego: *Słowa śp. Ks. Kardynała Prymasa Augusta Hlonda (wypowiedziane przed zgonem)*, spisane przez ks. Antoniego Baraniaka, oraz *Diagnoza lekarska*, wystawiona po śmierci kardynała przez prof. dr. Tadeusza Butkiewicza, udowadniają (wbrew rozmaitym bezpodstawnym spekulacjom), że choroba prymasa miała przebieg naturalny i do zgonu doszło bez udziału osób trzecich.

Treść numeru uzupełniają trzy recenzje autorstwa: Zbigniewa Zaporowskiego, Eveliny Kristanovej oraz Krzysztofa Brzechczyzna. Szczególnie istotne znaczenie ma pierwsza z nich, gdyż jej autor przekonywująco udowodnił, że tezy stawiane przez Grzegorza Gaudena w książce *Lwów: kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918 r.* nie mają odpowiednich podstaw źródłowych, a wydarzenia we Lwowie miały charakter wystąpienia bandyckiego, a nie pogromu. Dział „Konferencje” składa się tym razem ze sprawozdania z jednej sesji naukowej: *„Władzy raz zdobytej...” Początki systemu komunistycznego w Polsce 1944–1947* (Patrik Pleskot).

Cecylia Kuta, Rafał Łatka